

Staroslovansko obdobje na vzhodnoalpskem ozemlju. Zgodovina raziskav do prve svetovne vojne

© Andrej Pleterski

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo

Izvleček Članek predstavlja zgodovino raziskav najdišč staroslovanskega obdobja na vzhodnoalpskem ozemlju od odkritja grobišča v Köttlachu do prve svetovne vojne. Glavna diskusijska tema tega raziskovalnega obdobja je bila določitev arheološke kulture, ki naj bi ji gradivo pripadalo, ter njena časovna in etnična opredelitev. Nastal je pojem karantanske oz. ketlaške kulture. Eni proučevalci so menili, da pripada Slovanom, drugi so njeni izključni slovanskosti oporekali.

Ključne besede zgodnji srednji vek, Slovani, Vzhodne Alpe, zgodovina raziskav

Naglavni nakit in etnično opredeljevanje

Obsenčniki so tisti del naglavnega nakita, ki ni bil pritrjen na ušesa; če imajo obliko obročka in so viseli ob sencah, so to obsenčni obročki. Naglavni nakit, pritrjen na ušesa, so uhani. Obsenčniki so že od 1877, ko jih je prvi obdelal Sophus Müller, veljali za tipični slovanski nakit, saj so bile do tedaj znane le najdbe z ozemlja, ki so ga nekoč naseljevali Slovani. Prvi jih je skušal podrobneje razporediti Lubor Niederle, ki je določil štiri oblikovne tipe: a-d (Niederle 1894, 194 ss). Ker je pri tem ugotovil posamezne kose nakita, ki jih je bilo mogoče uvrstiti med te štiri tipe, tudi na nedvomno neslovanskem ozemlju, je bilo poznejši kritiki lahko izpodbijati izključno slovanskost tako opredeljenih obsenčnikov. Zavestno ali ne se je razprava hkrati odvijala na dveh ravneh: oblikovni in uporabnostni. Gre za vedno prisotno arheološko vprašanje, kaj nam oblika predmeta lahko pove o njegovi nekdanji uporabi. Ker razvrščanje oblik ni bilo dovolj domišljeno, saj je bila njihova časovna razporeditev negotova in uporabnost nejasna, je razumljivo, da je imel v diskusiji vsakdo svoj prav.

Časovno-kulturno-etnična delitev tvarne kulture staroslovanskega obdobja

Če hočemo spoznati, kako se je oblikovalo védenje o staroslovanskem obdobju na Slovenskem, moramo s pretresom vsaj deloma zajeti prostor, ki je mnogo širši od današnje Slovenije. Kot prvo najdišče, ki pripada obravnavanemu času, je bilo odkrito grobišče pri Kettlachu v Spodnji Avstriji. Izkopavalec A. von Franck je menil, da gre za pokopališče nekega keltskega plemena, morda Bojev, ki naj bi sem pribežali leta 186 pr. n. št. Na ta čas je pomislil zaradi odsotnosti rimskih najdb, narodnost pokojnih pa je podkrepil z zgrešeno domnevo, da ime Kettlach izhaja iz keltske osnove (Franck 1854, 24 ss). Ime Kelt bi torej dalo Kettl-ach.

Le kratko za tem je Karl Weinhold objavil grob, ki je bil

Auszug Die Forschungsgeschichte der altslawenzeitlichen Fundorte des Ostalpenraumes von der Entdeckung Köttlachs bis zum ersten Weltkrieg wird vorgestellt. Das Hauptthema dieser Forschungsperiode wurde die Bestimmung der zugehörigen archäologischen Kultur und ihre chronologische und ethnische Deutung. Der Begriff Karantansische bzw. Köttlach-Kultur wurde formuliert. Einige Forscher verstanden diese Kultur als slawisch, die anderen setzten sich gegen ihre slawische Ausschließlichkeit.

Schlüsselworte Frühmittelalter, Slawen, Ostalpen, Forschungsgeschichte

najden na hribu Straßengler Berg na srednjem Štajerskem (Weinhold 1858). S tem je opravil delo E. Pratobevere, ki ga je prehitela smrt. Pratobevera je najdbo postavil v čas 6.-9. stoletja. Weinhold jo je obravnaval glede na tri lastnosti: pokop, snov in obliko pridatkov. Za pokop meni, da je tak kot v najmlajšem poganskem obdobju 4.-6. stoletja. Predmeti so iz medi, ki naj bi bila na splošno mlajša od bronca, kar tudi kaže na razmeroma pozen čas. Pri oblikovni obravnavi predmetov je ugotovil, da gre za ženski grob in da so najbolj sorodni predmetom iz ketlaškega grobišča. Za slednje meni, da ni predrimsko, ampak iz srednjega veka. Motiv križa na tamkajšnjih zaponkah navaja na misel, da gre za že krščansko pokopališče, na katerem pa so še obdržali nekatere poganske navade. Grob s Straßengler Berga zato pripisuje, če že ne krščanskemu, pa vsaj zadnjemu poganskemu času, torej najbolj zgodaj 8. stoletju. Glede na to, da je grob lahko poganski, predvsem pa zato, ker je sosednja cerkev nastala šele v drugi polovici 12. stoletja, meni, da gre za grob Slovenke. To mu potrjuje tudi primerjava s sodobnim ženskim nakitom iz okolice Mostarja v Hercegovini. – Weinhold je svoje proučevanje zastavil na široko. Oblikovno in primerjalno je obravnaval vse predmete, v obravnavo je vključil tudi pokop, pomagal si je z izsledki še drugih ved: kemije, etnologije, zgodovine (katere izsledkov sicer ne navaja, je pa več kot očitno prispevala k njegovi razlagi etnične pripadnosti). Pokazal je torej viroslovno širino in interdisciplinarnost, lastnosti, ki ju pogrešamo pri večini del poznejših proučevalcev.

Petnajst let pozneje je E. von Sacken ponovno objavil ketlaško grobišče. Pri časovni opredelitvi se je naslonil na Weinholda in postavil grobove v najpoznejše pogansko obdobje, že proti karolinški dobi. Etnično ga ni opredelil. Kot celota se mu je zdelo sorodno grobišču v Brunnu na Steinfeldu (današnji Brunn an der Schneebergbahn, Spodnja Avstrija), za katerega je menil, da je iz 6.-8. stoletja in da verjetno pripada germanskemu prebivalstvu (Sacken 1873, 187 ss).

Sledilo je prvo arheološko odkritje staroslovanskodobnega grobišča na sedanjem Slovenskem na Rojah pri Moravčah. Odkopana sta bila dva grobova. Moški grob, ki je vseboval velik nož in lonček z valovnico, je bil vzporejen z bavarskim najdiščem Burglengenfeld in postavljen v me-rovinški čas (Deschmann, Hochstetter 1879, 32 s). Oko-stji obeh grobov sta bili tudi takoj antropološko obdelani (Szombathy 1879).

Zgodnesrednjeveška najdišča v Avstro-Ogrski so se pola-goma množila. Otto Tischler, ki je podrobneje proučeval emajl, je imel leta 1889 predavanje, v katerem je na pod-lagi določitve emajla posebnega ketlaškega stila oblikoval pojem ketlaška kultura. Ta naj bi bila v ožjem sorodstvu s keszthelysko (izg.: kesthejsko) kulturo na Madžarskem. Meni, da poznoantični novci datirajo najdišče Keszthely v 4. stoletje, zaradi pasnih spon in okrasnih zaponk iz časa preseljevanja ljudstev pa je sprejemljivo tudi datiranje v 5. stoletje. Izvor emajla je treba iskati v Aziji, tukajšnji emajl pa je iz 5.-6. stoletja, saj naj bi bili langobardski emajlirani izdelki iz Italije že mlajši (Tischler 1889). – Študij emajla je resda predstavljal novo smer proučevanja, ki pa je po-zornost bodočih raziskovalcev preusmerila predvsem na to vrsto nakita vzhodnoalpskega prebivalstva. Korak nazaj je pomenilo Tischlerjevo zgodnje datiranje ketlaške kul-ture, ki ga je seveda povzročila napačna časovna opredeli-tev grobišča v Keszthelyu.

Sledilo je odkritje prvega velikega staroslovanskodobnega grobišča v sedanji Sloveniji – Brdo pri Gradu na Bledu. Najdbe, ki so prišle v Kranjski deželni muzej, je takoj objavil Alfons Müllner. Ker sta bila v grobovih tudi po-znoantični novci cesarja Valensa in okrasna zaponka, za katero je menil, da posnema novci gotskega vladarja The-odahata, je sklepal, da grobovi pripadajo najbolj poznemu času rimskega cesarstva in tako verjetno segajo v začetek srednjega veka. Nakit se mu je zdel barbarsko okorno iz-delan. Brez primerjalnega gradiva je sklepal, da dodatki pričajo, da gre za slovanske grobove (Müllner 1894).

Na Štajerskem sta bili odkriti veliki grobišči v Krunglu in na Hohenbergu. V vsakem je bil en grob, ki je vseboval t. i. "avarsko" pasno okovje – za tisto s Hohenberga danes utemeljeno velja, da je bizantinski izdelek (Daim 2000). Izkopavalec Otto Fischbach je gradivo z obeh najdišč pri-merjal z gradivom s Straßengla in Kettlacha, predvsem pa z grobiščem v Keszthelyu (Fischbach 1897).

Hkrati je izšel prvi članek Paula Reineckeja, ki obravnava naše gradivo (Reinecke 1897). Ugotavlja razmeroma ve-like lokalne razlike. Slovenske najdbe se ločijo od dal-matinskih in podravskih. Med slovenskimi se ločijo ti-

ste iz Istre. Tam ni tipičnih slovanskih obsenčnikov, po-samezne oblike uhanov se pojavljajo tudi v severni Ita-liji, pa tudi sicer grobovi vsebujejo predmete z oblikami poznoerovinskega obdobja. Zato bi bilo te grobove prav-ilneje povezovati s predslavanskim romanskim prebival-stvom Istre kot pa s Slovani. Drugačne so najdbe s Kranj-ske (Bleda), za katere meni, da so prve iz slovanskega časa te dežele. Loči prostor severno od Karavank, kjer vla-dajo v grobovih predmeti ketlaškega tipa – emajlirani pol-mesečasti uhani in okrasne zaponke. Pravi, da je v tem severnoslovenskem področju najti tudi zadnje sledi kesz-thelyske kulture, ki še segajo v čas, ki sovpada z – v osnovi različnim – ketlaškim tipom. Še manj skupnega imajo gro-bovi južnoslovanskih dežel s slovanskimi grobovi Češke in južne Nemčije. Pri tem pa ugotavlja, da vendarle neka-tera južnonemška grobišča razodevajo povezave s ketlaško kulturo. S tem je Reinecke prvi podal obrise podrobnejše ozemeljske razčlenitve.

Izmed avstrijskih raziskovalcev je pregled najdb iz av-strijskih alpskih dežel naredil M. Much. Kot glavno sku-pno značilnost upošteva emajl. Z zelo širokimi primerja-vami obravnava upodobitve živali, ptice, križa, človeške upodobitve. Obravnava tudi orodje in orožje, še posebej obširno osti kopij s krilci. Za časovno opredelitev najdb je uporabil zgrešeno metodo. Skupek najdb s posameznega najdišča je upošteval kot grobno celoto, pri čemer je izpo-stavil samo naslednje pojave: živalske upodobitve, upodo-bitev Danijela, emajlirane križe, skramasaks, ost kopja s krilci. Kot glavni primerjalni najdišči s tako kombinacijo predmetov uporabi Sévery v Švici in najdbo, shranjeno v regensburškem muzeju, avstrijske najdbe pa zato posta-avlja v 6.-7. stoletje. Izvor tehnike emajliranja vidi daleč na jugovzhodu, kraj izdelave bi bil lahko mnogo bližji, morda Oglej ali Gradež. Povezave z zahodom pa vidi v obliki ploščatih okrasnih zaponk, upodobitvah živali, Da-nijela, v osteh kopij s krilci, puščičnih osteh z lastovičjim repom, skramasaksu. O etnični pripadnosti ne daje ja-snega mnenja. Dokaj podrobno dokazuje, da je valovnica na posodju nadčasovna in zato ni izključno prepoznavni znak Slovanov. Enako zmanjšuje tudi pomen dotlej najbolj veljavnega znaka za slovanskost grobov – obsenčnikov (prim. Niederle 1894), pri čemer navaja najdbe s S-zanko iz raznih germanskih grobišč. Mimogrede pa izrazi do-mnevo, ki je sicer ne dokazuje, da bi obravnavana av-strijska grobišča lahko pripadala tudi staroselcem, ki so še živeli v času slovanske naselitve (Much 1898).

Okorno, večkrat metodološko zgrešeno proučevanje ke-tlaške in keszthelyske kulture, ki je avstrijske arheologe vodilo k številnim napačnim sklepanjem, je spodbodlo

Reineckeja, da je že naslednje leto napisal temeljno razpravo s področja zgodnjega srednjega veka, v kateri je podrobno obravnaval problem osti sulic s krilci in časovno uvrstitev kulturnih krogov Keszthelya in Kettlacha (Reinecke 1899). Za prve je utemeljeno ugotovil, da so iz karolinške dobe in s tem izpodbil enega od temeljnih kamnov Muchovega časovnega opredeljevanja. Opozoril je, da je datiranje z rimskimi novci povsem zgrešeno, saj lahko pridejo na različne načine tudi v mlajše grobove. Najvažnejša podlaga mu je študij v umetnostnozgodovinski smeri. Temu prijemu je dodal še enega, ki ga sicer ni poudarjal, proučevanje predmetov po grobnih celotah. Posebej je predstavil časovno delitev najdb keszthelyskega kroga, nato se je lotil še ketlaškega. Njegove najdbe je vzporejal s poznomerovinškodobnimi in karolinškodobnimi na zahodu, na vzhodu pa s keszthelyskimi in madžarskimi. Ugotovil je, da ketlaška kultura v vzhodnoalpskih deželah sovпада s najmlajšo stopnjo keszthelyskega kroga, ki jo je postavil v čas od Karlovih vojn do vpada Madžarov, in da ketlaška kultura traja še dlje. Menil je, da nima stilističnih značilnosti, ki opravičujejo opredelitev posebne arheološke skupine, in da zato ne smemo govoriti o ketlaškem krogu, prav tako da tudi ni mogoče določiti njene razprostranjenosti. Nesporno se mu je zdelo le, da gre za slovanske grobove karolinškega časa in iz prehodne stopnje k zgodnjeromanski dobi. Nato je podal pregled karolinškodobnih najdišč. Ponovno je opozoril, da gradivo iz Primorja, Istre (Tomaj, Buzet) vsebuje le malo nakita slovanskega izvora, zato je vprašljivo, če tamkajšnja grobišča pripadajo Slovanom. Ugotovil je posebno zgornještajersko skupino najdišč (Hohenberg, Krungl, Goidsern), za katero je menil, da je lokalnega izvora in da nima mnogo skupnega s Kettlachom, temveč precej spominja na kranjska najdišča (Bled). – Reinecke pa svojega proučevanja vendarle ni toliko poglobil, da bi ugotovil, da je opažena razlika med Kettlachom in zgornještajersko skupino pravzaprav razlika med dvema obdobjema. Tako je njegova ugotovitev razlike več desetletij ostala neizkoriščena. Kljub temu pa je njegova razprava za dolgo dobo dala časovni okvir obravnavanim najdbam.

Ko je obravnaval gradivo s kranjskega grobišča V Lajhu, je A. Riegel mimogrede označil mlajše kranjske najdbe z Bleda in iz Mengša kot slovanske, ki naj bi jih bilo mogoče najbolj zgodaj datirati v 8. stoletje, umetnostnozgodovinsko pa jih je treba prištevati karolinški stopnji. Grobišča Zgornje Štajerske in Kettlach sam po njegovem mnenju pripadajo slovanskemu obdobju 8.-9. stoletja, grobišče pri Buzetu v Istri pa predstavlja časovni prehod med kranjskim Lajhom in zgornještajerskimi najdišči (Riegel 1903,

217 s).

Pri ponovni objavi najdb s Hohenberga in iz Krungla je Ernst Diez izrazil tudi mnenje o ketlaški kulturi, o kateri je dvomil, da vse najdbe njenega stila predstavljajo zapuščino slovanskih ljudstev, da so značilne izključno zanje in da so jih le oni razširjali, kajti razprostirala se je na širokem področju od južne Nemčije do Panonije in Dalmacije. Vsaj za Zgornjo Bavarsko in okolico Mainza pa Diez izključuje slovansko prisotnost (Diez 1906, 225 s).

Prvi slovenski arheolog, ki je podal širši pregled gradiva, je bil Walter Šmid. Pregledno je objavil dotodanje najdbe s Kranjske. Menil je, da je bila večina pokojnikov pokopana še na poganski način s pridatki, upodobitve križev na posameznih zaponkah pa bi vendarle lahko pomenile prva znamenja pokristjanjevanja, zato je grobišča postavil v 9. stoletje. S pisnimi viri je predstavil zgodovino Kranjske od prihoda Slovanov konec 6. do konca 10. stoletja. Kranjska grobišča je videl kot del slovanskih grobišč ketlaškega kulturnega kroga, ki je v karolinškem času obsegal Slovenijo (Sclavinia pisanih virov; Šmid 1908). Šmid je kot prvi oblikovno razčlenil obsenčnike in uhane obravnavanega področja. Pri tem se je oprl na Niederlejevo delitev, le da jo je še razširil, saj je k obsenčnikom prištel tudi polmesečaste uhane (Šmid 1908, 26 ss). Tako je določil sedem oblikovnih tipov: I-VII. Vendar jih ni skušal časovno ovrednotiti, zato mu tudi ugotovitev, da so različni tipi na različnih najdiščih različno zastopani, ni povedala ničesar. Pač pa je s primeri z grobišča na Žalah pri Srednji vasi, ki ga je sam izkopal, dokazal, da so bili obročki različnih oblik obešeni na platnene ali usnjene trakove, katerih ostanki so bili k sreči v večini primerov še vidni pri izkopu. – Pomembna je bila Šmidova interdisciplinarnost, historični pristop, s katerim je skušal dati arheološkemu gradivu zgodovinski okvir in razlago, kar je pojmoval kot najbolj trden dokaz slovanskosti grobišč ketlaškega kulturnega kroga.

Drugi slovenski arheolog, ki je podal pregled ketlaške kulture, je bil Lubor Niederle. Časovno jo je postavil deloma v 8., predvsem pa v 9. stoletje. Menil je, da je ketlaška kultura lastna Slovanom. Narodnost je določil s pomočjo obsenčnikov in gradiščne lončenine. Za oboje je navedel, da sicer res ni slovanskega izvora, da pa je v določenem obdobju značilno za Slovane (Niederle 1910, 513 ss).

Novo gradivo je prinašalo nova spoznanja, kar vsekakor velja za veliko grobišče na Ptujskem gradu. V objavi je Viktor Skrabar podrobno obravnaval najdbe in ugotovil, da se priključujejo ketlaškemu krogu. Hkrati je opazil številne podobnosti z grobiščem Bijelo Brdo in sorodnimi

najdišči. Tako je predstavil prehodni člen med ketlaško in bijelobrdsko kulturo. Pri časovni opredelitvi se je oprl na Reineckeja in postavil Ptujski grad v poznokarolinško ter pokarolinško obdobje. Primerjava z najdbami v Bijelem Brdu, med katerimi so novci iz 11. stoletja, pa mu je dokazovala verjetnost uporabe grobišča na Ptujskem gradu tudi v tem stoletju (Skrabar 1910, 128 ss).

Zatem je Šmid dodelal svoje mnenje o ketlaški kulturi (Schmid 1910-1911, 11 ss). Menil je, da se omejuje na področje, ki so ga naseljevali karantanski Slovani, zato je najbolj ustrezna oznaka karantanski kulturni krog. Najbolj pogost in značilen predmet so obsenčniki različnih oblik (ki jim prišteva tudi uhane). Vsi bogatejši pridatki so uvoženi in imajo številne primerjave na frankovskem in še posebej bavarskem področju. Večina grobišč pripada 7.-9. stoletju. Poznokarolinškemu obdobju pripadajo grobišča brez najdb z jamičastim emajlom, ki je izginil z vpadi Madžarov na začetku 10. stoletja. Nobeno karantansko grobišče ne sega v drugo tisočletje. – Za Šmidovo opredelitev je značilna zgodovinska naravnost, ki mu je narekovala tudi novo, vsebinsko ime kulture. S tem je v stroko poleg pojma "ketlaški" uvedel še oznako "karantanski", tako da je nastala dvojnost, ki še dandanašnji ni odpravljena. Pomembna pa je tudi njegova ugotovitev, da vsa obravnavana grobišča niso enake starosti.

Do prve svetovne vojne je prevladalo prepričanje, da je karantanska oz. ketlaška kultura slovanska, del proučevalcev pa je njeni izključni slovanskosti oporekal. Čeprav sta Reinecke in Šmid, prvi s pretanjenim občutkom za gradivo, drugi na podlagi oblikovne razčlenitve, opazila razliko med gradivom posameznih najdišč, je bila tvarna kultura vendarle obravnavana kot celota in ker so ji dajali ton mlajši predmeti, v celoti postavljena v mlajši čas. Tako ni čudno, da so grobišča s starejšim gradivom (Predtrg pri Radovljici, Micheldorf) najprej pripisali obdobju preseljevanja. S tem je bilo za nekaj časa konec premikov v poznavanju tvarne kulture vzhodnoalpskega ozemlja v staroslovanskem obdobju.

LITERATURA

DAIM, F. 2000, "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – V: F. DAIM (ur.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. – Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 7, Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, str. 77-204.

DESCHMANN, C., HOCHSTETTER F. 1879, Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten in Krain.

– *Denkschriften der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 42, str. 1-54 (paginacija po posebnem odtisu).

DIEZ, E. 1906, Funde von Krungl und Hohenberg. – *Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* 4 (1), str. 201-228.

FISCHBACH, O. 1897, Ujabb leletek Hohenbergröl és Krunglból. – *Archaeologiai értesítő* 17, str. 133-147.

FRANCK, A. 1854, Bericht über die Auffindung eines uralten Leichenfeldes bei Kettlach, unweit Gloggnitz, und über einige andere bemerkenswerthe Fundstücke. – *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 12, str. 235-246.

MUCH, M. 1898, Frühgeschichtliche Funde aus den österreichischen Alpenländern. – *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* 24, str. 125-142.

MÜLLNER, A. 1894, Funde antiker Gräber in Veldes. – *Argo* 3, str. 80-81, 113-120.

NIEDERLE, L. 1894, Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslawischen Gräber. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24 (N.F. 14), str. 194-209.

NIEDERLE, L. 1910, *Původ a počátky Slovanů jižních. – Slovanské starožitnosti* II.2, Bursík & Kohout, Praha.

REINECKE, P. 1897, Slawische Gräberfunde im kroatischen und slovenischen Gebiete. – *Verhandlungen der Zeitschrift für Ethnologie*, str. 362-367.

REINECKE, P. 1899, Studien über Denkmäler des frühen Mittelalters. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 29 (N.F. 19), str. 35-52.

RIEGEL, A. 1903, Die Krainburger Funde. – *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, N.F. 1, Wien, str. 217-250.

SACKEN, E. von 1873, Ueber Ansiedlungen und Funde aus heidnischer Zeit in Niederösterreich. – *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 74, Wien, str. 571-622.

SCHMID, W. 1908, Altslovenische Gräber Krains. – *Carniola* 1, str. 17-44.

SCHMID, W. 1910-1911, Römische Forschung in Österreich 1907-1911. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 6, str. 79-113.

SKRABAR, V. 1910, Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloß Oberpettau. – *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 8, str. 119-134.

SZOMBATHY, J. 1879, Die Skelette aus den Gräbern von Roje bei Moräutsch. – *Denkschriften der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 42, str. 45-51 (paginacija po posebnem odtisu).

TISCHLER, O. 1889, Beiträge zur Geschichte des Sporns, sowie des vor- und nachrömischen Emails. – *Correspondenz-Blatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft*, str. 194-200; isto besedilo tudi v: *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 19 (N.F. 9), Wien, str. 162-168.

WEINHOLD, K. 1858, Ueber ein zu Straßengel aufgedecktes Grab. – *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 8, str. 140-150.
